“भारतीय ज्ञान प्रणालीतील श्रम संकल्पना आणि आधुनिक श्रम बाजार: एक तुलनात्मक अभ्यास”

लेखकाचे नाव : सुरेखा सचिन रुमणे

संलग्नता : अर्थशास्त्र विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विदयापीठ

एस.एस.एस.एम. कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय सायखेडा, ता.निफाड जि. नाशिक

ई-मेल : surekhasrumane22@gmail.com

सारांश

भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये ‘श्रम’ ही संकल्पना केवळ उत्पादनाचे साधन म्हणून न पाहता नैतिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक कर्तव्य म्हणून मांडली गेली आहे. वेद, उपनिषद, भगवद्गीता, स्मृतीग्रंथ आणि कौटिलीय अर्थशास्त्र यांमध्ये श्रमाचे विविध पैलू स्पष्ट केले आहेत. आधुनिक श्रम बाजार मात्र वेतन, कौशल्य, उत्पादकता आणि मागणी-पुरवठा या आर्थिक घटकांवर आधारित आहे. प्रस्तुत संशोधनात भारतीय पारंपरिक श्रमविचार आणि आधुनिक श्रम बाजार रचना यांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे. निष्कर्ष दर्शवितात की श्रमाच्या नैतिक मूल्यांची संकल्पना आजच्या असंघटित आणि गिग अर्थव्यवस्थेतही संदर्भास उपयुक्त ठरू शकते.

१. प्रस्तावना

भारतीय ज्ञान परंपरेत श्रमाला केवळ आर्थिक क्रिया न मानता ‘कर्म’ या व्यापक संकल्पनेचा भाग म्हणून पाहिले गेले आहे. भगवद्गीतेतील कर्मयोग, वेदकालीन व्यवसाय व्यवस्था, आणि कौटिलीय अर्थशास्त्रातील श्रमविभाजन या सर्वांमध्ये श्रमाचे सामाजिक महत्त्व अधोरेखित होते. आधुनिक काळात श्रम बाजार हा औद्योगिकीकरण, तंत्रज्ञान, जागतिकीकरण आणि गिग अर्थव्यवस्थेमुळे बदलला आहे. रोजगाराचे स्वरूप स्थायी न राहता कराराधारित आणि लवचिक झाले आहे. अशा परिस्थितीत पारंपरिक श्रम मूल्ये आणि आधुनिक आर्थिक वास्तव यांचा संबंध अभ्यासणे आवश्यक आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये ‘श्रम’ ही संकल्पना केवळ उपजीविकेचे साधन म्हणून मर्यादित नसून ती मानवी कर्तव्य, सामाजिक जबाबदारी आणि नैतिक आचरणाशी जोडलेली आहे. वेद, उपनिषद, भगवद्गीता, स्मृतीग्रंथ आणि कौटिलीय अर्थशास्त्र यांसारख्या प्राचीन ग्रंथांमध्ये श्रमाला ‘कर्म’ या व्यापक तत्त्वज्ञानाचा अविभाज्य भाग मानले गेले आहे. श्रम हा व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाचा, सामाजिक संतुलनाचा आणि आर्थिक स्थैर्याचा आधार आहे, अशी

भूमिका या परंपरेत दिसून येते. त्यामुळे भारतीय विचारपरंपरेत श्रमाला प्रतिष्ठा, कर्तव्यभावना आणि नैतिक अधिष्ठान प्राप्त झालेले आहे.

अशा प्रकारे, या संशोधनाचा उद्देश भारतीय ज्ञान प्रणालीतील श्रम संकल्पनेचे तात्त्विक आणि ऐतिहासिक विश्लेषण करून आधुनिक श्रम बाजाराशी तिची तुलना करणे हा आहे. या माध्यमातून श्रमाच्या सामाजिक प्रतिष्ठेचा, आर्थिक संरचनेचा आणि धोरणात्मक परिणामांचा सर्वंकष विचार मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे.

२. कीवर्ड

भारतीय ज्ञान प्रणाली, श्रम संकल्पना, सामाजिक जबाबदारी, नैतिक अर्थविचार, श्रम प्रतिष्ठा, कार्यविभागणी, आधुनिक अर्थव्यवस्था, गिग इकॉनोमी

३. संशोधन उद्दिष्टे

१. भारतीय ज्ञान प्रणालीतील श्रम संकल्पनेचे विश्लेषण करणे

२. आधुनिक श्रम बाजाराची रचना आणि वैशिष्ट्ये स्पष्ट करणे

३. पारंपरिक व आधुनिक श्रम संकल्पनांतील साम्य व भिन्नता तपासणे

४. आधुनिक धोरणनिर्मितीसाठी भारतीय श्रमविचारांची उपयुक्तता अधोरेखित करणे

४. संशोधन पद्धती

या संशोधनात ऐतिहासिक, तुलनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक स्रोत म्हणून वेद, भगवद्गीता, मनुस्मृती आणि कौटिलीय अर्थशास्त्र यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. दुय्यम स्रोत म्हणून आधुनिक श्रम अर्थशास्त्रावरील ग्रंथ, संशोधन लेख आणि आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेचे अहवाल वापरले आहेत.

५. भारतीय ज्ञान प्रणालीतील श्रम संकल्पना

५.१ वैदिक व उपनिषदकालीन दृष्टिकोन

वेदांमध्ये श्रमाला यज्ञ, कर्तव्य आणि समाजहिताशी जोडले गेले आहे. श्रम हे सामाजिक समन्वयाचे साधन मानले गेले.

५.२ भगवद्गीतेतील कर्मयोग

कर्म हे व्यक्तीचे कर्तव्य असून फलाची अपेक्षा न ठेवता कार्य करणे ही नैतिक भूमिका मांडली आहे. यामुळे श्रमाला आध्यात्मिक मूल्य प्राप्त होते.

५.३ वर्ण आणि व्यवसाय व्यवस्था

प्राचीन काळात श्रमविभाजन सामाजिक रचनेशी जोडले गेले होते. त्यातून कौशल्याधारित कार्यविभागणी निर्माण झाली, परंतु कालांतराने ती सामाजिक स्तरविभाजनात परिवर्तित झाली.

५.४ कौटिलीय अर्थशास्त्रातील श्रम

कौटिल्याने श्रमिकांचे वेतन, कामाचे नियम, उत्पादनक्षमता आणि राज्याचे नियंत्रण यांचा उल्लेख केला आहे. कामगार संरक्षण आणि शिस्त या दोन्ही बाबींना महत्त्व दिले गेले.

६. आधुनिक श्रम बाजाराची वैशिष्ट्ये

१. मागणी आणि पुरवठ्यावर आधारित वेतननिर्धारण

२. कौशल्याधारित रोजगार

३. औपचारिक आणि अनौपचारिक क्षेत्र

४. गिग आणि प्लॅटफॉर्म आधारित रोजगार

५. श्रम कायदे आणि सामाजिक सुरक्षा

आधुनिक श्रम बाजारात लवचिकता वाढली असली तरी रोजगार असुरक्षितता आणि सामाजिक संरक्षणाचा अभाव ही गंभीर समस्या आहे.

७. तुलनात्मक विश्लेषण

घटक	भारतीय ज्ञान प्रणाली	आधुनिक श्रम बाजार
श्रमाची व्याख्या	नैतिक व सामाजिक कर्तव्य भारतीय	आर्थिक उत्पादन घटक आधुनिक अर्थशास्त्रात श्रम हा उत्पादनाचा एक प्रमुख घटक आहे, जसे

	विचारपरंपरेत श्रम हा केवळ आर्थिक व्यवहार नसून तो ‘कर्म’ या व्यापक तत्त्वज्ञानाचा भाग आहे. श्रम म्हणजे समाजातील आपले कर्तव्य पार पाडणे. व्यक्तीचे कार्य हे तिच्या सामाजिक भूमिकेशी आणि नैतिक जबाबदारीशी जोडलेले आहे. श्रमातून केवळ उत्पन्नच नव्हे तर सामाजिक संतुलन आणि धर्मपालन साध्य होते	भांडवल आणि जमीन. श्रमाची किंमत वेतनाच्या स्वरूपात ठरते. श्रमाचे मूल्य उत्पादकता, कौशल्य, शिक्षण, अनुभव आणि बाजारातील मागणी-पुरवठ्यावर अवलंबून असते.
वेतन संकल्पना	न्याय्य मोबदला प्राचीन ग्रंथांमध्ये वेतनाला न्याय्य मोबदला म्हणून पाहिले गेले आहे. कामाच्या प्रमाणानुसार आणि परिस्थितीनुसार योग्य मोबदला देणे ही राज्य आणि समाजाची जबाबदारी मानली गेली. वेतनात न्याय आणि संतुलन महत्त्वाचे होते. शोषण टाळणे, उत्पादन टिकवणे आणि सामाजिक असंतोष रोखणे या उद्दिष्टांसाठी योग्य मोबदल्याची संकल्पना मांडली गेली.	मागणी-पुरवठ्यावर आधारित आधुनिक अर्थव्यवस्थेत वेतन मागणी आणि पुरवठ्यावर आधारित असते. कौशल्याची कमतरता असल्यास वेतन वाढते, तर पुरवठा जास्त असल्यास वेतन कमी होते. किमान वेतन कायदे आणि सामूहिक करार यांद्वारे काही प्रमाणात संरक्षण दिले जाते.
श्रमविभाजन	सामाजिक कार्यविभागणी प्राचीन काळात श्रमविभाजन सामाजिक कार्यविभागणीच्या स्वरूपात होते. समाजातील विविध कार्ये विशिष्ट गटांकडे सोपवली जात. यामागे उत्पादनातील कार्यक्षमतेबरोबरच सामाजिक स्थैर्य राखण्याचा उद्देश होता.	कौशल्याधारित विभागणी आधुनिक श्रमविभाजन कौशल्य, शिक्षण, प्रशिक्षण आणि तांत्रिक पात्रतेवर आधारित आहे. व्यक्तीला व्यवसाय निवडण्याचे स्वातंत्र्य आहे. तंत्रज्ञानामुळे नवीन क्षेत्रे निर्माण झाली आहेत.
संरक्षण	नैतिक जबाबदारी श्रमिकांचे संरक्षण हे नैतिक आणि सामाजिक जबाबदारी म्हणून पाहिले गेले. राज्याने शोषण रोखावे, योग्य वेतन द्यावे आणि उत्पादनात शिस्त राखावी, अशी भूमिका मांडली गेली.	कायदेशीर संरक्षण आज कामगार संरक्षणासाठी स्पष्ट कायदे आहेत. किमान वेतन कायदे, सामाजिक सुरक्षा योजना, कामाचे तास, कामगार संघटना, विमा आणि निवृत्ती लाभ यांसारखी साधने उपलब्ध आहेत. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना (ILO) सारख्या संस्था कामगार हक्कांसाठी मानके ठरवतात. तरीही अनौपचारिक आणि गिग क्षेत्रात संरक्षण

		मर्यादित आहे.

८. चर्चा

भारतीय ज्ञान प्रणाली श्रमाला प्रतिष्ठा आणि नैतिक अधिष्ठान देते, तर आधुनिक अर्थव्यवस्था त्याला बाजाराच्या चौकटीत मोजते. आजच्या गिग अर्थव्यवस्थेत कामगार असुरक्षितता वाढत असताना श्रमाच्या सन्मानाची संकल्पना महत्त्वाची ठरते. सामाजिक सुरक्षा, किमान वेतन आणि कामगार हक्क यांसाठी पारंपरिक मूल्ये प्रेरणादायी ठरू शकतात.

९. निष्कर्ष

भारतीय ज्ञान प्रणालीतील श्रम संकल्पना आणि आधुनिक श्रम बाजार यांच्यात मूलभूत दृष्टिकोनात फरक असला तरी दोन्हींचे एकत्रित आकलन आवश्यक आहे. श्रमाला केवळ उत्पादन साधन न मानता सामाजिक आणि मानवी मूल्यांचा भाग म्हणून पाहिल्यास अधिक समावेशक आणि शाश्वत श्रम धोरणे तयार करता येतील. भारतीय ज्ञान परंपरा आधुनिक श्रम बाजाराच्या मानवीकरणासाठी बौद्धिक आधार देऊ शकते.

संदर्भ.

१. कंगले, आर. पी. (१९६५). द कौटिल्य अर्थशास्त्र. मुंबई विद्यापीठ.
२. रंगराजन, एल. एन. (१९९२). कौटिल्य: द अर्थशास्त्र. पेंग्विन पुस्तके.
३. भगवद्गीता. एस. राधाकृष्णन यांनी अनुवादित.
४. मनुस्मृती. अनुवादित आवृत्त्या.
५. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना (आयएलओ). (कामगार बाजाराच्या ट्रेंडवरील विविध अहवाल).
६. सेन, अमर्त्य. (१९९९). डेव्हलपमेंट अॅज फ्रीडम. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
७. भादुरी, ए. (२००५). डेव्हलपमेंट विथ डिग्निटी. नॅशनल बुक ट्रस्ट.
८. दासगुप्ता, पी. (२००७). इकॉनॉमिक्स: अ व्हेरी शॉर्ट इंट्रोडक्शन. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
९. शर्मा, आर. एस. (१९६८). शुद्र इन एन्शियंट इंडिया. मोतीलाल बनारसीदास.
१०. भारत सरकार. इकॉनॉमिक सर्व्हे (नवीनतम आवृत्त्या).